

Diagram from another look

Seyed Shahrokh Mousaviyan*

Abstract

Literature is a company of unrestricted and unlimited re-creation of duplicate and limited facts. This re-creation makes our small world more inspiring, imaginative, and more appealing. The means of producing these reincarnations are three literary sciences: Imaginary, literary figures and Meaning. To keep our speech informed and comprehensive, the science of prosody and rhymes can also get related to this recreation with some negligence. Despite this classification, the boundaries of these four sciences are sometimes so intertwined that the separation of them is fraught with difficulties. The imaginary is one of the most widely used speech arts. Meknia methapore is one of the subgroups of literary arts. The relationship between meta-methane and personification is like the relationship between rounding and walnuts; That is, every personification is a Meknia methapore. But every meknia methapore is not a personification.

The personification is one of the most used expressions in the form of a literary power in the words of poets and writers. Because the infrastructure of this array ultimately leads to methapore, and as we know, the heart of literature is methapore. Other names have also been identified for personification array: objects animation, humanoid, personification, and so on. This article deals with topics and debates about the pattern of personification: Literally, it seems to be false and forgery, to choose the term "personification" for the animating industry for objects or to be human beings; Because in Arabic, the "person" in the sense of the body and the temple (the words of Dehkhoda and Almundhad following the word of the person) and the fabrication of a seminal term of the term, in the metaphysical state ultimately finds the meaning of "flesh", and not "divine". In the assumption that the word is literally verbally correct, in terms of inclusiveness and inclusiveness of this industry, it is inefficient and incomplete.

After analyzing the shortcomings of the various names that have been chosen for this industry, Rickman believes that the combination of "naturalism" is the most appropriate and clear name for the replacement of the term "personification," and it is better to make it almost the same ("animism" and "no" (personification)). For types of anomalies, we have identified six types: 1. Personification animism. 2. Animalistic animism. 3. Subjective animism. 4. Divine animism. 5. Dead man animism. 6. Combined animism.

In the story of Hazrat Solomon and Heddah (a bird), what is interesting is that Hedda speaks; speaking like human. The question is that: Does Hedhod really look like a human being who speaks? No there is no methapre here. It is really speaking

---

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Yasouj University, Yasouj, Iran
akaveel@yahoo.com

Received: 14/04/2019

Accepted: 02/07/2019

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

[Doi: 10.22108/liar.2019.116445.1596](https://doi.org/10.22108/liar.2019.116445.1596)

while it is not human. For this specific case in which the imagination is mysteriously connected with the truth, the writer chooses the name of "combinatorial animism". The author for this industry has a definition that, in his own point of view, is largely complete and includes six features: "The personification array is a subgroup of Meknia methapore, is a combination that can be put into similar place, and then this combination stimulates our imagination so quickly and uncontously so that we accept life for that object " So far, all the eloquent scholars have agreemnt on the personification in literal word.

However, in practice it in not true. In other words, the author, in his opinion, has a comprehensive definition of the industry. "The personification array is a subgroup of Meknia methapore, is a combination that can be put into similar place, and then this combination stimulates our imagination so quickly and uncontously so that we accept life for that object " Today, in a well-defined and accepted definition, they often describe virtual documents with little constraint as: "The virtual documents attribute the verb to the non-real subject that is also allowed to rational, such as the cry of the cloud, which we have cursed (mosand) to the cloud, and we do not believe rationally and mystically such documents" (Shamsa 1383: 141). According to this definition, in the sentence "cloud crys", which is also an example of Shamsa, crying is the true action that we attribute to the non-real subject, the cloud.

The very important form that have been mentioned, and the way in which this definition breaks down, is that, firstly, it is "not real"; because it is symbol of raining; it means that the cloud rains. Second, as mentioned before, the "cloud", which is the main meaning, in any case, and until the last moment, when all the mechanisms of this similitude are arranged, is only a cloud, and it is completely real; it does not perform any role other than cloud; Even when, in our minds, it gets like humans, it is still a cloud, and is not human being. To clarify these statements, let's put the analogy of the metaphor under construction without any array, with the four main components being composed, so that we can see that the word "cloud" is not at all unreal. However, now it gets obvious that so far in the definition of virtual documents, the actual and non-real places are being replaced and fitted, and we need to redefine the virtual documents as follows: "Virtual documents; means, attributing a non-realistic feature to a real institution".

Keywords: Meknia metaphor, animism, personification, metaphorical attribution, definitions

References

- The Holy Quran
- Brahhani, Reza (1371). *Tala dar Mes*, C 1. Tehran: Writer.
- Jorjani, Abdul Qahir bin Abdul Rahman (1398). *Delael al-Ja'az*, to correct and suspend Sayyed Mohammad Rashid Reza. Beirut: Daralamarrofa.
- Sima (2003). *Dictionary of Literary Terms*. Tehran: Morvarid.
- Dekhoda, Ali Akbar (1373). *Dictionaries*. Tehran, Tehran University Press.
- Sakachi, Yousef bin Umar (2000). *Maftha al-ulum*, by Abdul Hamid Hedaway. Beirut: Dar al-Kottab al-Elmiyeh
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (1380). *Imaginary imagery in Persian Poetry*. Tehran: Agah.
- Shamisa, Sirous (2004). *Expression and Meanings*. Tehran: Ferdows.
- Shirazi, Hafez (2006). *Divan*, by Kazem Abedini Motlagh. Tehran: Nick Farjam.
- Ghiasuddin Rampori (2004). *Ghiyas al-Loghat*, by Mansour Tharrout. Tehran: Amir Kabir.

آرایه تشخیص از نگاهی دیگر

سید شاهرخ موسویان *

چکیده

بدون شک تشبیه، قلب ادبیات است. از آنجاکه آرایه «تشخیص» زیرساختی تشبیهی دارد، پرداختن به ابعاد گوناگون این آرایه ادبی همواره ارزشمند است. بلاغیون گذشته و معاصر همواره به گونه‌ای و هر یک به اندازه‌ای درباره «تشخیص» بحث کرده‌اند؛ اما چنانکه خاصیت علوم ادبی است، هرگز نمی‌توان بر در این پژوهش‌ها قفل اختتام زد و ادعا کرد آخرین نظر کامل‌ترین نظر است؛ از این‌رو نگارنده نیز دانسته‌های اندک خود را درباره آرایه تشخیص گردآوری کرده و در مقاله حاضر به چند موضوع تازه در این باب پرداخته است؛ موضوعاتی چون: اشکال در نامگذاری واژه «تشخیص»، شمول‌ناپذیری واژه «تشخیص»، تقسیم‌بندی جدیدی از عناصر این آرایه، انتخاب نامی تازه برای این آرایه، خطای بلاغیون در انتخاب واژه دارای «تشخیص»، تعریفی جدید از آرایه تشخیص و در آخر یک مبحث تازه در ارتباط آرایه «تشخیص» و اسناد مجازی.

کلید واژه‌ها: استعاره مکتبه، تشخیص، جاندارانگاری، اسناد مجازی، تعریف

۱- مقدمه

ادبیات، کارخانه بازآفرینی‌های غیرتکراری و نامحدود از واقعیت‌های تکراری و محدود است. این بازآفرینی، دنیای کوچک ما را متوسّع، خیال‌انگیز و خواستنی‌تر می‌کند. ابزار تولید این بازآفرینی‌ها سه علم ادبی است: بیان، بدیع و معانی. علم عروض و قافیه را نیز می‌توان با اندکی تسامح به ساحت این ابزار بازآفرینی راند تا این سخن جامع و مانع شود. با وجود این دسته‌بندی، گاهی مرزهای این چهار علم چنان درهم می‌آمیزند که تفکیک آنها از هم دشوار است.

از زیرمجموعه‌های علم بیان، مبحث استعاره است. استعاره چیزی غیر از تشبیه با همان عناصر تشکیل‌دهنده چهارگانه نیست (یعنی مشبّه، مشبّه به، وجه شبه و ادات تشبیه)؛ اما به جهت فشرده شدن یا خلاصه شدن تشبیه و حذف سه عنصر از عناصر چهارگانه آن، نامی تازه، یعنی استعاره بر آن نهاده و آن را به دو گونه مصرّحه و مکتبه بهر و بخش کرده‌اند. استعاره مکتبه زمانی اتفاق می‌افتد که از عناصر اربعه تشبیه، تنها مشبّه و بخشی از ملائمت مشبّه به در اختیار ما باشد؛ عناصر سه‌گانه دیگر را تخیل ما خود به تکاپو افتاده؛ تشخیص می‌دهد و بازسازی می‌کند. راز زیبایی این آرایه نیز همین است؛ یعنی تکاپو و جست‌وخیز کودکانه تخیل در جنگل‌های وهم‌انگیز این آرایه.

از فروعات استعاره مکنیه، صنعت تشخیص است. رابطه استعاره مکنیه و تشخیص، رابطه گردی و گردوست؛ یعنی هر تشخیصی استعاره مکنیه است؛ ولی هر استعاره مکنیه‌ای، تشخیص نیست. صنعت تشخیص از پرکاربردترین صنایع بیانی است که وجه ممیزه قدرت ادبی کلام است؛ زیرا زیرساخت این آرایه در نهایت به تشبیه می‌انجامد و چنان‌که می‌دانیم، بی‌گفت‌وگو قلب ادبیات تشبیه است. بشر از نخستین روزهایی که پا بر کره خاکی نهاده، همواره با آرایه تشخیص زیست کرده‌است. اسطوره یکی از مصداق‌های این زیست است. «اسطوره، استحاله انسان است در شیء طبیعی و در واقع برداشتی است با بینشی بدوی از اشیای طبیعت. اسطوره‌سازی انتقال روح آدمی است به محیط» (براهنی، ۱۳۷۱: ۱۲۲). شاید آن کودکی که شفیع کدکنی به مثال می‌آورد، ما را به این نکته ملتفت می‌کند که به‌راستی آرایه تشخیص، پرکاربردترین آرایه در طول حیات انسانی است؛ آن کودک هنگام بیرون آوردن بوته ذرت از زمین، چنین بارنامه کرده بود: «همه زمین یک سرش را گرفته بود و من یک سرش را تا سرانجام من غالب شدم» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۵). نام‌های دیگری نیز بر آرایه تشخیص نهاده‌اند: جان‌بخشی به اشیاء، انسان‌انگاری، انسان‌مداری، آدم‌وارگی، جاندارانگاری و ...

نگارنده در این مقاله به موضوعات و مباحثی در باب آرایه تشخیص پرداخته که امید می‌رود دریچه‌های جدیدی را به روی خوانندگان بگشاید. این موضوعات شامل این موارد است: اشکال در نامگذاری واژه «تشخیص»، شمول‌ناپذیری واژه «تشخیص»، تقسیم‌بندی جدیدی از عناصر این آرایه، انتخاب نامی تازه برای این آرایه، احتمال خطای بلاغیون در انتخاب واژه دارای «تشخیص»، تعریفی جدید از آرایه تشخیص و در آخر یک مبحث تازه در ارتباط با آرایه «تشخیص» و اسناد مجازی. بیشتر مثال‌های این مقاله ارتجالی و برساخته نگارنده بوده و فقط برای ایضاح مطلب آورده شده‌اند نه برای ادبیت بخشیدن به مقاله. به نظر آمد که با این روش، به قول حضرت مولانا از تزیین مفرط سخن و گم‌شدن مقصود کناره‌جسته و ذهن خوانندگان را مستقیماً بر اصل مباحث تمرکز داده‌ام.

۱-۱- هدف و ضرورت این پژوهش

از آنجاکه راقم بطور بحسب توفیق دستی بر آتش شعر دارد، همواره مباحث مختلف بلاغی و عناصر سازنده یک کلام ادبی، ذهن و ذائقه مرا به خود مشغول کرده‌است؛ البته این را برای خود فضلی نمی‌دانم که فضل جای دیگر نشیند. به جهت اهمیت مبحث استعاره و صنعت تشخیص، نگارنده در این مقام تلاش کرده سهمی اندک از ایضاح و گسترش این مفهوم را بر دمه گیرد. برای این منظور سعی بر آن بوده تا ذهن خوانندگان را اندکی بیش از پیش درباره این موضوع بیاشوبانیم و انگیزه تحقیق بیشتر را در آنها موجب شویم. هرگز باور ندارم که هر آنچه گفته‌ام صحیح است؛ اما این گفته‌ها می‌تواند قلم منتقدان بعدی را تشجید و به نوشتن بیشتر در این باب تحریص کند.

۱-۲- پیشینه پژوهش

آرایه تشخیص و کیفیات آن، همواره در کلام و نگاه بلاغیون اسلامی و غربیان جایگاه خاصی داشته و درباره این آرایه به استقلال و یا به اختصار مطلب‌ها نگاشته‌اند. البته فقط در سده اخیر است که به‌صورت خاص و مستقل به این آرایه پرداخته شده‌است. نخست شفیع کدکنی واژه تشخیص را ذیل گرده‌برداری از واژه (personification) در علم بیان فارسی مطرح کرد و در کتاب صور خیال در شعر پارسی این اصطلاح را برساخته منتقدان معاصر عرب می‌داند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۵۰). قداماً غالباً تشخیص را به‌صورت غیرمستقل و تحت مبحث اسناد مجازی و استعاره مکنیه بررسی کرده‌اند؛ اما معاصران آن را ویژه‌تر و تخصصی‌تر بررسی کرده و اکنون دیگر برای آن شناسنامه و هویت مستقل تری قائلند. از علمای قدیم بلاغی و اسلامی که تا حدودی به این آرایه پرداخته‌اند، می‌توان به این افراد اشاره کرد: سعدالدین تفتازانی صاحب کتاب *مطول* و مختصر، عبدالقاهر جرجانی صاحب کتاب *دلائل الاعجاز و اسرار البلاغه*، محمدبن عمر فخررازی صاحب کتاب *نهایه‌الایجاز*، علی‌بن عیسی رمانی صاحب کتاب *النکت فی اعجاز القرآن*، سکاکی صاحب کتاب *مفتاح‌العلوم* و چند تن دیگر. از معاصران نیز

استادانی در این زمینه قلم زده‌اند؛ جلال‌الدین همایی در کتاب *معانی و بیان*، شفیعی کدکنی در کتاب *صور خیال در شعر فارسی*، سیروس شمیسا در کتاب *بیان و معانی*، جلیل تجلیل در کتاب *معانی و بیان*، احمد رنجبر در کتاب *بیان*، میرجلال‌الدین کزازی در کتاب *بیان*؛ *زیباشناسی سخن پارسی* و محمود فتوحی در کتاب *بلاغت تصویر*؛ همچنین کسانی در فحوای مقالاتی به این آرایه پرداخته‌اند: علی محمدی آسیابادی در مقاله «فرافکنی و شخصیت‌بخشی در شعر حافظ»، عین‌الله رسولی در مقاله «اسناد مجازی (تشخیص) از نظر علمای بلاغت»، ایران‌پور در مقاله «تشخیص در اشعار شفیعی کدکنی»، همتی در مقاله «تشخیص در اشعار سلمان ساوجی»، علی محمدی در مقاله «بررسی و تحلیل آرایه تشخیص در سروده های قیصر امین‌پور»، داورپناه در مقاله «شخصیت‌بخشی به مفاهیم انتزاعی در غزلیات شمس»، محمدحسین یمین در مقاله «تشخیص از دیدگاه زبان‌شناسی». محققان غربی نیز همواره به آرایه تشخیص و ابعاد آن پرداخته‌اند که نظریات آنها گاهی مورد رجوع پژوهشگران داخلی است؛ کسانی چون: ترنر (turner) و لیکاف (lakoff) در کتاب *زبان‌شناسی شناختی* (۱۹۸۹)، والتر (valter) در کتاب *قدرت شخصیت‌بخشی* (۱۹۷۷)، خلیدا (khalida) در مقاله کاربرد تشخیص در مزرعه حیوانات اثر جورج اورول (۱۹۹۵)، کدان (koddan) در *فرهنگ اصطلاحات ادبی* (۲۰۰۱). *تاریخ و تطور علوم بلاغت از نویسنده مصری*، شوقی ضیف (۱۳۶۴)، نیز همواره در زمینه تشخیص، مرجع بوده‌است.

۲- در باب نام‌گذاری صنعت تشخیص

در بادی امر به نظر می‌آید که از نظر لغوی انتخاب واژه «تشخیص» برای صنعت جان‌بخشی به اشیا یا انسان‌انگاری اشیا، غلط و جعل است؛ زیرا در زبان عرب «شخص» در معنای جسم و هیكل به‌کار رفته (*لغت‌نامه دهخدا* و *المنجد* ذیل واژه شخص) و ساخت مصدر تفعیلی از این واژه، در حالتی متسامحانه نهایتاً معنای «جسم‌بخشی» می‌یابد و نه «جان‌بخشی». در شعر زیر از خواجه، شخص در معنی اصلی خود به‌کار رفته‌است:

رحم آر بر دل من کز مهر روی خوبت شد شخص ناتوانم باریک چون هلالی (حافظ، ۱۳۹۵: ۴۸۹)

پیش از برگزیدن و رواج واژه تشخیص در معنای بیانی آن، این واژه در فارسی به معنای تمیز دادن (*لغت‌نامه دهخدا*) و گاهی نیز در خود زبان عربی در معنای اجازه گرفتن (*غیث اللغات*) استعمال می‌شده‌است. می‌توان گفت در زبان عرب هیچ‌کجا تشخیص به معنای جان‌بخشیدن و یا شخصیت‌بخشیدن نیامده و این واژه کاملاً جعلی و حاصل تداخل ذهن فارسی با صرف عربی است. با این حال به دلیل تغییر و تطور واژه‌ها و نیز تصرفاتی که در زبان‌ها وجود دارد و حق آنها نیز محسوب می‌شود، شاید نتوان با اطمینان کامل وضع این واژه را مردود اعلام کنیم. هرچه هست، اکنون این واژه برای خود هویتی به هم زده و سامانی دارد.

۳- شمول‌ناپذیری واژه تشخیص

در فرض اینکه واژه تشخیص از لحاظ لغوی نیز صحیح باشد، از لحاظ دربرگیرندگی و شمول مصادیق این صنعت، ناکارآمد و ناقص است. می‌توان به‌طور روشن بلاغیونی را که در قرن معاصر به تعریف صنعت تشخیص پرداخته‌اند، به سه دسته تقسیم کرد:

۱- برخی آن را منحصرأ در معنی انسان‌انگاری (در مقابل واژه انگلیسی *personificatio*) ترجمه کرده‌اند. سیما داد در *فرهنگ اصطلاحات ادبی* چنین تعریفی دارند: «*prosopoeia/personification* در اصطلاح بیان، آدم‌گونگی یا تشخیص است که گوینده عناصر بی‌جان یا امور ذهنی را به رفتاری آدمی‌وار بیاراید» (داد، ۱۳۸۲: ۲).

۲- گروه دوم با توسع معنا، آن را به‌طور مطلق جاندارانگاری (در مقابل واژه انگلیسی *animism*) معنی کرده‌اند: از جمله

این گروه دوم شفیع کدکنی است. «تشخیص، بخشیدن خصایص انسانی است به چیزی که انسان نیست یا بخشیدن صفات انسان و به ویژه احساس انسانی به چیزهای انتزاعی، اصطلاحات عام و موضوعات غیرانسان یا چیزهای زنده دیگر و از آن در ادبیات اروپایی با عنوان vividness personification یاد می‌کند. Vividness که به معنی مطلق زندگی بخشیدن به اشیاست، با آنچه ما به عنوان تشخیص از آن سخن می‌گوییم، تناسب بیشتری دارد (شفیع کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۵۰).

با اینکه شفیع کدکنی در ابتدای عبارت و با التفات به اصطلاح انگلیسی، آن را انسان‌وارگی معنا می‌کند؛ اما در پایان عبارت نظر خود را اعمال کرده و با مقداری ترمیم و تصحیح، تشخیص را در معنی کلی جاندارانگاری (هر جاندار اعم از انسان و حیوان) آورده‌اند، که البته این نیز نامی ناقص است و در ادامه به دلیل این نقص و نیز تشریح جزئیات آن خواهیم پرداخت.

۳- گروه سوم نیز هستند که خود متوجه نارسایی شمول‌پذیری در این اصطلاح شده‌اند و در اضطراب میان معنی انسان‌وارگی یا جاندارانگاری برای واژه انگلیسی (personification)، باتسامح هر دو معنی انسان‌وارگی و جاندارانگاری مطلق را برای این واژه بیگانه برگزیده‌اند تا به شمول‌پذیری این واژه یاری رسانند. از زمره این قسم ثالث شمیاس است: «غریبان به این نوع (personification) می‌گویند که در عربی و فارسی تشخیص ترجمه شده‌است و می‌توان به آن انسان‌وارگی یا استعاره انسان‌مدار یا انسان‌واره یا جاندارپنداری یا جاندارانگاری و نظایر آن گفت» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۴).

با ابا کردن از ذکر مثال‌های بیشتر، به اجمال سه قسم مذکور را نقدی و بررسی می‌کنیم و سپس تکمله‌ای بر این تعاریف می‌افزاییم تا شاید از این پس درک روشن‌تری از واژه تشخیص برای اهالی ادب صورت بندد.

اشکال گروه نخست در تعریف این صنعت این است که برخلاف تصور آنها، مشبّه همواره موجودی بی‌جان نیست. گاهی نیز ممکن است که حیوانی جاندار را به انسان تشبیه کنیم؛ مثلاً: «سواد گاو قصه ما، فقط در حد نوشتن کلمه علف بود و بس» (نگارنده).

گروه دوم تعریف دقیق‌تری از واژه تشخیص ارائه داده‌اند. آنها به جای (personification) یا انسانانگاری از واژه (animism) و معادل آن؛ یعنی جاندارانگاری یا جان‌بخشی به اشیاء استفاده می‌کنند. اگرچه استفاده از این معنا تا حد بسیار زیادی به شمول واژه تشخیص کمک کرده‌است؛ اما این تعریف سه نقص دارد: نخست اینکه لغت «تشخیص» معادل همان (personification) می‌شود و نه (animism). دوم اینکه چنان‌که ذکر شد (در مثال سواد گاو...)، مشبّه همیشه بی‌جان نیست. سوم اینکه جانی که به اشیاء بخشیده می‌شود، انواعی دارد که تاکنون به‌طور مشخص این انواع تبیین نشده و نگارنده می‌کوشد در ادامه به این موضوع بپردازد.

در تعاریف گروه سوم نیز اضطراب و تسامح مشاهده می‌شود. آنها سعی کرده‌اند با تلفیق هر دو مفهوم (personification) و (animism) یک مفهوم جامع در گرده‌برداری فارسی آن ارائه دهند که این کار ضمن عدم رعایت معنای لغت در «ما وُضِعَ لَهُ»، باعث تشویش بیشتر تعریف شده‌است.

راقم سطور معتقد است ترکیب «جاندارانگاری» مناسب‌ترین و رساترین نام برای جایگزینی واژه «تشخیص» بوده و بهتر است آن را تقریباً معادل (animism) بگیریم و نه (personification). البته قصد آن نیست که واژه تشخیص را از این مبحث حذف کنیم؛ بلکه می‌خواهیم تا باتسامح، تشخیص را یکی از زیرمجموعه‌های صنعت «جاندارانگاری» - و البته مهم‌ترین آنها - به حساب آوریم که در ادامه، توضیح آن را خواهیم آورد.

۴- انواع شش‌گانه آرایه «جاندارانگاری»

چنان‌که آورده‌ایم و می‌دانیم، «جاندارانگاری» یکی از زیرمجموعه‌های استعاره مکنیه است. نخست باید بگوییم استعاره مکنیه از نظر جاندار بودن مشبّه یا مشبّه به دو حالت کلی دارد:

۱- نه مشبه و نه مُشَبَّه به، هیچ کدام جان ندارند. در مثال مشهور «به صحرا شدم، عشق باریده بود»، هم عشق (مشبه) بی جان است و هم باران (مُشَبَّه به محذوف).

۲- یکی از طرفین تشبیه یا هر دو دارای نوعی از انواع جان هستند که خود به سه حالت منقسم می شوند:
الف: وقتی مشبه دارای جان است و مُشَبَّه به بی جان؛ مانند: «میوه های معنوی را از آن عارف می چیدند و او فقط نگاه می کرد» (نگارنده). در اینجا عارف که جان دارد، به درخت بی جان تشبیه شده است.
ب: وقتی که مشبه بی جان است و مُشَبَّه به دارای جان؛ مانند: «اجل به او لبخند زد.» اجل بی جان به انسانی تشبیه شده که جان دارد.

ج: وقتی که هم مشبه جان دارد و هم مُشَبَّه به؛ مانند: «روباه گفت: ناف مرا با صداقت بریده اند!» (نگارنده). در اینجا روباه که جان دارد به انسان که او نیز صاحب جان است، تشبیه شده است.

دو حالت اخیر همان است که نام هایی چون تشخیص، انسان وارگی، جان بخشی به اشیا، آدم وارگی، جاندار پنداری و امثالهم را بدان داده اند. چنان که پیش از این آمد، ما نام «جاندارانگاری» را به جهت شمول و صحت بیشتر بر این دو حالت (ب و ج) می نهیم و برای آن شش نوع را برمی شماریم. این شش نوع ممکن است به طرق دیگر نیز در زبان و قلم اهل بلاغت آمده باشد؛ اما در اینجا همه را جمع می کنیم. ممکن است پاره ای از این شش نوع، تازگی نیز داشته باشند:

۱- جاندارانگاری تشخیصی. این نوع زمانی اتفاق می افتد که مُشَبَّه به محذوف، انسان باشد. این نوع از جاندارانگاری فراگیرترین، زیباترین و ملموس ترین نوع جاندارانگاری است و شاید به خاطر همین کثرت استفاده از انسان انگاری است که به تمام انواع جاندارانگاری تشخیص گفته اند، که البته به خطا رفته اند. ما نیز باتسامح و از این جهت که واژه تشخیص در میان اهل ادب هویتی به هم زده است، هم چنان از آن با اندکی تغییر و تکمیل استفاده می کنیم؛ و گرنه پیش از این از نقص صرفی این واژه سخن رانندیم:

مرگ اگر مرد است گو نزد من آی   تا در آغوشش بگیرم تنگ تنگ
(مولانا)

مرگ به انسانی که معشوق است تشبیه شده است.

۲- جاندارانگاری حیوانی. این نوع زمانی رخ می دهد که مُشَبَّه به محذوف حیوان باشد. مثال مشهور «چنگال مرگ» را به کرات شنیده ایم. مُشَبَّه به محذوف حیوانی چون گرگ، عقاب و ... می تواند باشد.

۳- جاندارانگاری تجربیدی. گاهی ممکن است که مُشَبَّه به محذوف موجودی جاندار از جمله مجردات مانند اجنه، فرشتگان، مالک دوزخ، رضوان بهشت و ... باشد.

برای سلیمان قلبم ای اشک! در چشم برهم زدن آیینۀ تخت بیاور! (نگارنده).

«اشک» به آن جن مشهور در داستان قرآنی حضرت سلیمان (ع) تشبیه شده است.

۴- جاندارانگاری الهی. گاهی نیز شیء بی جان تشبیه به مشبه به محذوفی شده که آن مُشَبَّه به خداوند است. به عبارت دیگر، صفات خداوند به آن مُشَبَّه به بی جان نسبت داده شده و آن شیء بی جان، جانی خداگونه می یابد:

تو بودی که در من روح دمیدی، ای گل بهارهای ابدی. فتبارک الله احسن الخالقین (نگارنده).

نوع اخیر، یعنی جاندارانگاری الهی کم کاربردترین نوع از این انواع شش گانه است؛ زیرا اعتقادات ما غالباً چنین جاندارانگاری را بر نمی تابد و تخیل در آن ضعیف است.

۵- جاندارانگاری مرده. به نظر می آید گاهی با موجودی بی جان به گفت و گو می نشینیم یا آن را در موقعیت زندگان قرار می دهیم، بی آنکه در ذهنمان آن موجود را شنونده ای انسانی مفروض کنیم یا خواسته باشیم حیاتی انسانی به او بدهیم. در این

نوع از جاندارانگاری، با موجودی سروکار داریم که کالبدی چون جاندارانگاری تشخیصی دارد؛ اما فاقد روح و سرزندگی است. مرز این نوع از جاندارانگاری با جاندارانگاری تشخیصی بسیار کم‌رنگ است؛ زیرا همین‌که موجودی بی‌جان منادا واقع می‌شود، آن را جاندارانگاری تشخیصی می‌گیریم؛ اما لازم است که از اساس آنها را تفکیک کنیم تا در برخی مصادیق دچار ابهام و سرگردانی نشویم. به یاد داشته باشیم که در جاندارانگاری تشخیصی هم کالبد داریم و هم روح که همانا تخیل است و تصویرسازی به‌گونه‌ای قدرتمند اتفاق می‌افتد.

به مثال‌های زیر توجه شود: تصور کنید که دانش‌آموزی که در رشته زیست‌شناسی درس می‌خواند، برای فهم بهتر از درس اندام‌شناسی گل‌ها، کنار گلدانی نشستهریال کتاب مصور خود را بسته و دارد با گل آن گل‌دان سخن می‌گوید: «تو از قسمت‌های مختلفی تشکیل شده‌ای؛ مانند ریشه، ساقه، برگ و... تو انواع مختلفی داری... بیشتر انواع تو فاقد خار و بو هستند». بی‌آنکه دقتی ننماید، خوب درمی‌یابید که متن فاقد کمترین روح و حیات است؛ مضاف بر اینکه محتوای سخنان گوینده کاملاً علمی و خبری بوده؛ در حالی که ماده اصلی و حیاتی صنعت جاندارانگاری «تخیل» است.

۶- جاندارانگاری ترکیبی. موردی جذاب و تأمل‌برانگیز در قرآن کریم وجود دارد که افتتاح مبحث آن می‌تواند مقدمه اکتشافات بیشتری در حوزه موضوع جاندارانگاری شود.

در سوره نمل می‌خوانیم که حضرت سلیمان(ع) در مجمعی جن و انس و پرندگان را گرد آورد. هدهد غایب بود. حضرت از غیبت هدهد ناراحت شده و او را تهدید به مجازات کرد. هدهد حاضر گشت:

فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بَنِيَّ يَقِينُ / آنگاه درنگی نه چندان طولانی نمود و سپس به سلیمان گفت: به چیزی آگاه شده‌ام که تو آگاه نیستی و از سرزمین سبا برایت خبری موثق آورده‌ام (نمل/۲۲).

جالب است که هدهد سخن می‌گوید؛ سخن‌گفتنی انسانی با همه موازین آن. حتی اندیشه‌ای که در پشت این سخنان منعکس می‌شود، آنقدر قوی و محکم است که هدهد با اعتماد به نفس اذعان می‌کند که آگاهی او در باب موضوع سبا از پیامبر خدا بیشتر است. سؤال اینجاست: آیا به‌راستی هدهد به انسانی تشبیه شده که سخن می‌گوید؛ اما اصلاً در اینجا تشبیهی در کار نیست. هدهد واقعاً دارد سخن می‌گوید؛ در عین حال انسان هم نیست. درحقیقت این تخیل استعاری و ادبی راوی نیست که هدهد را به سخن درآورده؛ بلکه هدهد واقعاً دارد سخن می‌گوید.

راوی در داستان هدهد و سلیمان، عمل هدهد (سخن‌گفتن) را تخیل نمی‌کند؛ بلکه شیوه، لحن و سیاق قرآن کریم در این روایت به گونه‌ای است که گویی دارد در یک فضای غیرادبی و غیراستعاری از یک حقیقت رایج و اتفاق کاملاً عادی سخن می‌گوید و خبر می‌دهد؛ اما با این حال و بدون در نظر گرفتن لحن و سیاق راوی، در فضای تخیل شنونده این حکایت نیز اتفاق می‌افتد. شنونده ناخودآگاه هدهد را در وجود و هیأتی کاملاً انسانی تخیل می‌کند که گفتمانی کاملاً انسانی دارد. احساس شنونده درباره شخصیت انسانی هدهد به قدری قوی است که از هر جاندارانگاری تشخیصی دیگر قوی‌تر است. در نمونه‌های مشابه هم راوی قصد دارد تخیل را در نهاد غیرحقیقی به تکاپو درآورد و هم شنونده ناخودآگاه اسیر ترفند و هنر راوی می‌شود و در طاس تخیل می‌افتد؛ اما در داستان هدهد، راوی به‌حدی خونسردانه سخن می‌گوید که گویی نهاد اصلاً غیرحقیقی نیست و البته به‌راستی هم نیست. درواقع راوی به‌هیچ‌روی قصد ندارد که شنونده را به دام تخیل اندازد؛ ولی عملاً این اتفاق می‌افتد. پرسش این است: وجود این هدهد چگونه تشخیصی است که هم از هر تشخیص دیگر قوی‌تر و خیال‌انگیزتر است و هم سرشار از واقع‌گرایی و حقیقت است؟ این تضاد چه‌گونه با این زیبایی در یکجا جمع شده‌است؟ چگونه مرز میان حقیقت و خیال این‌گونه در هم آمیخته‌اند؟

نگارنده معتقد است که این هدهد و نظایر آن (مانند مورچه‌ای که در سوره نمل دوستانش را از آمدن سلیمان(ع) هشدار می‌دهد، یا جهنم قرآن که با اشخاص سخن می‌گوید)، نوعی جدید و تازه‌مکشوف از جاندارانگاری تشخیصی است که تاکنون

علمای بلاغت آن را تبیین نکرده و از نامگذاری آن مغفول مانده‌اند. از آنجاکه در این مورد استثناء، ما نیستیم که به مشبه جان می‌بخشیم و او را به انسان تشبیه می‌کنیم، پس نام جاندارانگاری تشخیصی را نیز برای آن مناسب نمی‌دانیم. نگارنده برای این مورد بسیار خاص که در آن تخیل به نحوی اسرارآمیز با حقیقت مزوج است، نام «جاندارانگاری ترکیبی» را برمی‌گزیند.

۵- آرایه جاندارانگاری در واژه یا عبارت؟

این مبحث، مبحث کوتاه اما بسیار مهمی است. اهمیت آن در این است که تاکنون همه علمای بلاغت، اتفاق جاندارانگاری را در واژه دانسته‌اند؛ در حالی که به هیچ‌روی این‌گونه نیست؛ یعنی جاندارانگاری یک ترکیب، عبارت و تابلوست و نه یک واژه. با ذکر مثال بدین موضوع می‌پردازیم:

در مثال «چنگال مرگ» همگان گفته‌اند که مشبه این ترکیب واژه «مرگ» است که دارای آرایه جاندارانگاری حیوانی (یا همان تشخیص در تعریف رایج) است. هم‌چنین گفته‌اند که مشبه به این مرگ، حیوانی است که چنگال دارد. اما باید برای نخستین بار اینجا گفته می‌شود چنین نیست؛ بلکه مشبه این است: «مرگی که چنگال دارد». حقیقت این است که ما با یک عبارت ترکیبی و اسمی در جایگاه مشبه مواجهیم و نه یک تک‌واژه. شاید در بادی امر، این سخن مقداری با دانسته‌ها و پیش‌فرض‌های ما هم‌خوان نباشد؛ اما با مقداری توضیح و مثال روشن به صحت این موضوع واقف می‌شویم.

برهان قاطع این موضوع را باید در مبحث «تشبیه مفرد، مرکب و مقید» جست‌وجو کرد. چنان‌که می‌دانیم یکی از تقسیم‌بندی‌های تشبیه در مفرد بودن، مرکب بودن و مقید بودن آن است. تشبیه چهره به ماه، یک تشبیه مفرد است؛ یعنی هیئت یک چیز به یک چیز دیگر تشبیه شده‌است. به عبارتی از لحاظ عددی مشبه فقط یک واژه است و مشبه به نیز فقط یک واژه. در تشبیه مرکب چند چیز به چند چیز دیگر تشبیه می‌شود؛ به عبارتی روشن‌تر یک تابلوی ترکیبی به تابلوی ترکیبی دیگر تشبیه می‌شود؛ مثلاً در بیت منوچهری «سر از البرز برزد قرص خورشید / چو خون‌آلوده دزدی سر ز مکن»، تابلوی «قرص سرخ خورشیدی که از البرز سر می‌زند» به «دزدی شکسته‌سر که سر از کمینگاه می‌کشد» تشبیه شده‌است. اما نوع سوم تشبیه مقید است: «تصویر و تصور مفردی است که مقید به قیدی باشد؛ مثل جام بلورین، لؤلؤ منظوم، کشتی سرنگون که مقید به قید وصفند. یا کتاب گلستان، باد بهار که مقید به قید اضافه‌اند و زنگی در حال بازی و درختی که برگ می‌ریزد که مقید به قید حالند... به‌طور کلی می‌توان گفت که مقید یک چیز است که درباره آن توضیحاتی داده می‌شود» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۴۰). نگارنده تشبیه مقید را از تشبیه مرکب تفکیک نمی‌کند؛ زیرا اعتقاد دارد که در تشبیه مقید نیز با یک تابلو مواجهیم؛ هرچند که طول و عرض این تابلو از تشبیه مرکب کوتاه‌تر است. در هر صورت در مثال مورد بحث، مشبه «چنگال مرگ» را چه مقید (مقید به اضافه) بگیریم و چه مرکب، یک چیز مسلم است و آن اینکه این ترکیب هرگز مفرد نتواند بود؛ یعنی واژه «مرگ» نیست که به تنهایی مشبه باشد. در واقع زیرساخت این ترکیب اضافی یک عبارت اسمی توصیفی است: «مرگی که چنگال دارد». این «چنگال» به‌حدی به مرگ چسبیده‌است که حتی تصور تفکیک آن از مرگ، بنیاد این تشبیه را ویران می‌کند؛ یعنی در حقیقت مرگ هرگز به تنهایی شبیه یک حیوان صاحب چنگال نیست؛ بلکه مرگی که چنگال دارد، به آن حیوان شبیه می‌شود. ممکن است که اشکال کرده و بگوییم که مگر مرگ چنگال دارد که باید آن را بدین صورت ترکیبی به کار ببریم؟ قطعاً چنگال دارد؛ اما داشتن چنگال در یک تأویل مجازی به معنی «ترسناک بودن» مرگ است. باید بدانیم وجه شبه مرگ و آن حیوان نیز همین «ترسناک بودن» است و نه چنگال داشتن؛ و باز باید بدانیم وجه شبه به‌طور تفکیک‌ناپذیری ملازم و چسبیده به مشبه و مشبه به است. پس از این منظر نیز باید چنگال داشتن (ترسناک بودن) را برای هر دو طرف تشبیه به‌طور کاملاً هم‌زمان و یکسان لحاظ کنیم تا این تشبیه کامل باشد؛ زیرا تشبیه بدون وجه شبه، بلا تشبیه است.

مثال‌های دیگر نیز این‌گونه‌اند: «دست روزگار را دیدم که گچ گرفته بودند» (نگارنده). در این مثال نیز آنچه به انسان

تشبیه شده تک واژه «روزگار» نیست؛ زیرا روزگار به تنهایی هیچ شباهتی به انسان ندارد؛ بلکه تابلوی ترکیبی «روزگاری که دست دارد» شبیه انسان است.

بنابر آنچه گفته شد، در پایان این قسمت می‌گوییم که فرمول اساسی در تعیین مشبّه جان‌مدار این است که حتماً در ابتدا این مشبّه را به صورت یک تابلوی ترکیبی درآوریم. بنابر این ادله، در استعارهٔ مکنیه از نوع جاندارانگاری، مشبّه هرگز یک تک‌واژه نیست.

۶- تعریفی جامع و مانع از آرایهٔ جاندارانگاری

ما سخت به تعریفی ثابت و دقیق نیاز داریم تا آن را به مثابه یک فرمول پیش روی داشته باشیم. تنها با چنین فرمولی است که برای ما معلوم خواهد شد که چه عبارتی حقیقتاً دارای آرایهٔ جاندارانگاری است و کدام عبارت چنین نیست. نگارنده پس از سال‌ها که نظراً و عملاً ذهن خود را درگیر ابعاد این آرایه نموده است، تعریف زیر را کامل‌ترین می‌داند. بدیهی است که این تعریف، نظر نگارنده است و ممکن است کامل‌ترین نباشد؛ پس اگر افراط و تفریطی در این تعریف باشد، بر فرهیختگان و سابقین قوم است که آن را اصلاح کنند و به اكمال رسانند.

«آرایهٔ جاندارانگاری که از فروعات استعارهٔ مکنیه است، به ترکیبی گفته می‌شود که بتواند در جایگاه مشبّه قرار گیرد و آنگاه این ترکیب تخیل ما را سریع و به‌گونه‌ای غیرارادی آنقدر تحریک کند که برای آن ترکیب نوعی از جان را قائل شویم و از آن التذاذ کنیم». بر اساس این تعریف، صنعت جاندارانگاری شش ویژگی زیر را داراست:

- ۱- ترکیب است و نه یک تک‌واژه (که پیش از این به صورت دقیق بدان پرداختیم).
- ۲- بتواند در جایگاه مشبّه قرار گیرد؛ یعنی بتوان مشبّه‌بھی برای آن تخیل کرد.
- ۳- ایجاد مشبّه‌به در ذهن باید سریع و بدون سفارش و توضیح اضافی از طرف راوی اتفاق بیفتد.
- ۴- تشکیل این مشبّه‌به در ذهن، باید برای مخاطب غیرارادی و غیر قابل مقاومت باشد.
- ۵- این مشبّه‌به باید حتماً دارای نوعی از انواع جان باشد (منهای جاندارانگاری مرده که به خاطر حیات و رمق اندک آن، چندان به آن وقعی نمی‌نهمیم).
- ۶- در نهایت باید برآیند کلی این صنعت جاندارشدن مشبّه‌به و التذاذ مخاطب از دم مسیحایی راوی باشد. بدیهی است میزان التذاذها یکسان نیست و بستگی به عوامل متعددی دارد.

۷- بحثی در اسناد مجازی و تشخیص

به زعم انسان عصر اسطوره‌اندیش در اعصار کهن، طبیعت و هریک از اجزای آن، خود و هم‌چنین وقایع و حوادث طبیعی به‌مثابه یک موجود زنده تلقی می‌شده‌است؛ زیرا جنبش و حرکت از مشخصه‌های جدایی‌ناپذیر آن بوده‌است. هر حادثهٔ طبیعی به‌مثابه یک کلان‌کردار به‌شمار می‌رفته‌است. از این‌روست که در متن‌های حماسی ملل جهان، طبیعت کنش‌گر و از قوای فعاله برخوردار است. حماسه‌های ملل در کنار بازگویی روایات پهلوانی مردان حماسه، سرشار از گزارش کردارهای سترگ اجزای طبیعت نیز هست. چه بسا در اعصار کهن و در ذهن سادهٔ انسان اسطوره‌اندیش، هیچ یک از کنش‌گری‌هایی که او به طبیعت منتسب می‌داشته، مجازی نبوده؛ بلکه در نظر او حقیقی می‌نموده‌است. در لایه‌های زیرین «اسنادهای مجازی» - که در عصر خردباورانگی بشر، نام اخیر را به خود گرفته‌است - به چنین حقیقت انکارناپذیری می‌توان رسید. متن *شاهنامه*، به نظر شفیع کدکنی، میدان وسیع و گسترهٔ عظیم به‌کارگیری اسنادهای مجازی است.

امروزه در یک تعریف جاافتاده و پذیرفته‌شده، غالباً با اندکی تصرفات، اسناد مجازی را این‌گونه تبیین کرده‌اند: «اسناد

مجازی نسبت دادن فعل به فاعل غیرحقیقی است که به آن مجاز عقلی هم می‌گویند؛ مثل گریستن ابر که گریستن (مسند) را به ابر (مسندالیه) اسناد داده‌ایم و عقلاً و عرفاً چنین اسنادی را باور نداریم» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۴۱).

در این تعریف، برشمردن نهاد با عنوان غیرحقیقی کاملاً خطاست و این همان خطایی است که امثال جرجانی نیز مرتکب شده‌اند. باید موضوع را از این زاویه نگریست: وقتی می‌گوییم غیرحقیقی؛ یعنی غیرمستقیم گفته‌ایم مجاز؛ زیرا هرچیز که حقیقی نباشد، مجاز است. پس با این تعریف، علی‌الظاهر «مرگ» باید در مثال «مرگ بلندبلند می‌خندد»؛ مجاز باشد؛ زیرا نهادی غیرحقیقی است؛ اما واقعیت این است که «مرگ» در این عبارت کاملاً حقیقی و عضو حذف‌ناپذیر و تأویل‌ناپذیر جمله است و مجاز، «انسان» است که در این جمله مخفی است و نه «مرگ». چه‌گونه؟ به این نکته بسیار مهم دقت کنید که در مجاز دو معنا داریم؛ یکی اولیه و یکی ثانویه. آنچه در ظاهر می‌آید معنای ثانویه (مجاز) است؛ ولی منظور اصلی ما همواره معنای اولیه و حقیقی است که زیر معنای ثانویه پنهان شده‌است. مثلاً در این مصرع مشهور از مولانا «مفتعلن مفتعلن مفتعلن کشت مرا»، می‌گوییم مفتعلن مجاز از علم عروض است و دو معنا دارد؛ یکی معنای اصلی و حقیقی که پنهان است و همان «علم عروض» است و یکی معنای فرعی و غیرحقیقی که «مفتعلن» است و به آن مجاز می‌گوییم؛ یادمان باشد رکن اصلی جمله در نهایت همان معنای پنهان است. معنای فرعی تنها برای ادبیت بخشیدن به جمله و تأثیرگذاری بیشتر می‌آید. همه مثال‌های مجاز شبیه همین مثال مفتعلن هستند.

اکنون در مثال مورد بحث، «مرگ» کدام یک است؟ معنای اصلی یا فرعی؟ با تعریف معمول مجاز، مرگ باید معنای فرعی و دست دوم باشد و «انسان» که مخفی است معنای اصلی؛ در حالی که کاملاً برعکس است؛ مرگ معنا و رکن اصلی جمله ماست و انسان معنای فرعی. منظور اصلی ما در این جمله همین مرگ است و نه چیز دیگر و اگر آن را به انسان تشبیه کرده‌ایم، برای ادبیت و تأثیرگذاری بیشتر است. پس در نهاد این دو مثال اصلاً مجازی نداریم که به آن فاعل یا مسندالیه غیرحقیقی (مجازی) بگوییم.

مثالی دیگر نیز در همین زمینه بررسی می‌شود؛ براساس تعریف قدیمی و معمول اسناد مجازی، در جمله «ابر می‌گرید» که شمیسا نیز آن را مثال آورده، گریستن فعلی حقیقی است که به فاعلی غیرحقیقی یعنی ابر نسبت داده‌ایم. اشکال بسیار مهم که ذکر شد و سامان این تعریف را برهم می‌ریزد، این است که اولاً «می‌گرید» حقیقی نیست؛ زیرا به علاقه مشابهت، مجاز از «باریدن» است؛ یعنی ابر می‌بارد. ثانیاً طبق توضیحات پیشین، «ابر» که معنای اصلی است، در هر صورت و تا آخرین لحظه که همه سازکارهای این تشبیه سامان می‌یابد، فقط ابر است و کاملاً حقیقی؛ هیچ نقشی غیر از ابر بودن اجرا نمی‌کند؛ حتی وقتی در خیال ما شبیه انسان می‌شود، باز هم ابر است و انسان بودن به آن عارض شده و جوهر او را زایل نمی‌کند. برای روشن شدن این گفته‌ها، بگذارید زیرساخت تشبیهی این استعاره را بدون هرگونه آرایه‌ای و با ذکر چهار عنصر اصلی تشکیل‌دهنده بنویسیم تا متوجه شویم که واژه ابر به‌هیچ‌وجه غیرحقیقی نیست:

«بری که می‌بارد» «در ریزش قطرات» «مانند» «انسانی است که می‌گرید». چنان‌که می‌بینیم در این زیرساخت که شکل کاملاً درست، ساده‌شده و عریان این تشبیه است، واژه «می‌گرید» وجود ندارد و بعداً طی یک تأویل مجازی به‌وجود آمده و نیز تنها واژه‌ای است که در این زیرساخت تغییر یافته؛ پس مجاز در واژه «می‌گرید» روی داده و نه در واژه «ابر»؛ بنابراین «ابر» فاعل غیرحقیقی نیست؛ بلکه مسندالیهی کاملاً حقیقی است. می‌گوییم مسندالیه؛ چون زیرساخت آن دارای فعل ربطی «است» می‌باشد.

با این اوصاف، اکنون معلوم می‌شود که تاکنون در تعریف اسناد مجازی جای حقیقی و غیرحقیقی برعکس و جابه‌جا استعمال می‌شده و نیاز است که اسناد مجازی را بدین صورت بازتعریف کنیم:

«اسناد مجازی؛ یعنی نسبت دادن مسندی غیرحقیقی به نهادی حقیقی».

از میان همه بلاغیون قدیم، تنها سکاکی است که تا اندازه‌ای ملتفت این امر شده است. او در مثال «انبت الربیع البقل بهار

گیاهان را رویاند»، اعتقاد دارد که اولاً این جمله اسناد مجازی نیست و استعارهٔ مکنیهٔ تخیلیه است؛ زیرا او اساساً اسناد مجازی را قبول ندارد و همهٔ اسناد مجازی را همان استعارهٔ مکنیهٔ تخیلیه می‌انگارد و ثانیاً می‌گوید «ربیع» فاعلی حقیقی است و استعاره در «انبت» رخ داده است (سکاکی، ۲۰۰۰م: ۵۱۱). اما جرجانی که به نقش باورهای مذهبی در اسناد مجازی اعتقاد دارد، می‌گوید «بهار» نهادی غیرحقیقی است و در این جمله «رویاندن گیاه» به بهار نسبت داده شده نه به خدا که فاعل حقیقی است» (جرجانی، ۱۳۸۹: ۳۷-۳۶).

نگارنده با این بخش از سخن سکاکی که «بهار» در معنای حقیقی خود به کار رفته، موافق است؛ اما براساس تعریف خود از آرایهٔ جاندارانگاری، این جمله را به هیچ وجه واجد این آرایه - یا به صورت کلی تر همان استعارهٔ مکنیهٔ تخیلیه که سکاکی می‌گوید - نمی‌داند؛ زیرا تخیلی قوی در آن وجود ندارد تا ما «بهار» را انسان و یا حتی خداوند مفروض کنیم و چنان که ذکر آن رفت، این «تخیل» شرط لازم ادبیت و نیز مجوز اولیهٔ ورود به تحلیل یک جمله از نقطه نظر آرایهٔ جاندارانگاری است. در جملهٔ سکاکی، «بهار» تنها «سبب» رویدن گیاهان شده و این «سبب» صرفاً یک سبب علمی و زیست‌شناسانه است و نه یک سبب فاعلی و تخیلی.

موضوع اساسی این است: چه با تعریف قبلی اسناد مجازی و چه با تعریف جدید، دیگر نمی‌توان گفت اسناد مجازی طابق النعل بالنعل همان آرایهٔ جاندارانگاری است؛ زیرا در اسناد مجازی مثلاً در مثال «ابر می‌گرید»، مسنداً لیه ما ابر است؛ در حالی که در آرایهٔ جاندارانگاری، این ابر به تنهایی مشبه نیست؛ بلکه تابلوی ترکیبی «ابری که می‌گرید» مشبه ماست. بسیاری از مثال‌ها را از رهگذر نظر سکاکی جاندارانگاری به حساب آورده‌اند؛ در حالی که این مثال‌ها آرایهٔ جاندارانگاری ندارند. بهتر است نخست یک غربال داشته باشیم تا هر مثال ادعا شده‌ای را در آن بریزیم و اشباه را از هم تفکیک کنیم. غربال ما در اینجا همان تعریفی است که قبل از این برای آرایهٔ جاندارانگاری آورده‌ایم. هر مثالی که از سوراخ‌های تنگ و به سامان این غربال عبور می‌کنند، آرایهٔ جاندارانگاری دارد و آنهایی که جا می‌مانند، باید به غربال دیگر حوزه‌ها چون منطق، زبان‌شناسی، دستور، محورهای جانشینی و هم‌نشینی و ... سپرده شوند.

در مثال مشهور «بَنَى الْأَمِيرُ الْمَدِينَةَ / امیر شهر را بنا کرد»، این جمله را اسناد مجازی می‌دانند و می‌گویند که ما بنا کردن شهر را به فاعلی غیرحقیقی اسناد داده‌ایم و فاعل حقیقی این فعل مهندسان و کارگران هستند. ظاهر امر و مطابق آنچه در تعریف اسناد مجازی گفته شده، این جمله اسناد مجازی است؛ اما ما این جمله را در غربال فرمول و تعریف خود از آرایهٔ جاندارانگاری می‌گذاریم تا ببینیم حقیقت امر چیست. اولاً از آنجاکه این جمله فاقد هرگونه تخیل و تشبیه است، پس در سلک صنعت جاندارانگاری انتظام نمی‌یابد. ثانیاً وقتی آن را به صورت عبارت اسمی «امیری که شهر بنا می‌کند» درمی‌آوریم، مشاهده می‌کنیم که مجاز صرفاً در کلمهٔ «امیر» روی داده و این یک مجاز مرسل و لغوی با علاقهٔ سببیه است و نه اسناد مجازی با تعریف رایج آن (که البته این تعریف رایج را نگارنده نمی‌پذیرد). قرینهٔ صارفهٔ این مجاز نیز لفظی است؛ یعنی اینکه از لفظ «شهر را بنا می‌کند»، می‌فهمیم که یک امیر به تنهایی نمی‌تواند شهری را بنا کند. ضمناً در تعریف جدید ما از اسناد مجازی، مسند باید غیرحقیقی باشد که در اینجا کاملاً حقیقی (شهر بنا کردن) است.

مثال دیگر: «حُسن تو عاشق می‌کشد». گفته‌اند که فعل کشتن به حُسن که فاعل غیرحقیقی است اسناد داده شده، پس اسناد مجازی است؛ این گونه نیست. عبارت اسمی این جمله این است: «حُسنی که عاشق کُش است». چنان‌که می‌بینیم، اولاً کلام مخیل نیست و به ما التذاذ نمی‌دهد. یعنی چنین حُسنی در ذهن ما تبدیل به انسانی (یا همان معشوق) نمی‌شود که کار او کشتن باشد؛ پس آرایهٔ جاندارانگاری ندارد. البته می‌توانست این صنعت را داشته باشد مثلاً اگر صورت جمله بدین گونه بود: «حُسن تو خشمگانه شمشیر بر دست گرفته است و ناسزاگویان آدم می‌کشد». هر خواننده‌ای بدون اینکه اراده کند؛ تصویر یک انسان خشمگین و تیغ در دست سریعاً ذهنش را اشغال می‌کند و اینجاست که می‌گوییم آرایهٔ جاندارانگاری اتفاق افتاده است.

عبارت اسمی «حُسنی که عاشق کُش است»، در اصل بدین گونه بوده است: «حُسن سبب کشته شدن عاشق می شود»؛ و چنان که در مثال سکاکی تبیین شد، این سببیت با فاعلیتی که تخیل آفرین است، بسیار متفاوت است. به واقع با مقداری تغییر کلمات در محور هم نشینی این جمله، درمی یابیم که هیچ صنعت و آرایه ادبی در آن وجود ندارد. از ابتدا هم که آن را شنیدیم، خالی از خصیصه التذاذ بود. این التذاذ که فرزند خلف تخیل است، پادشاه علم بیان است.

نتیجه

مباحث ادبی همواره توسعه پذیر و دارای شاخه های تازه اند. یکی از آنها صنعت جاندارانگاری (تشخیص) است. شاید آنچه نگارنده در این مقاله به خوان حضور خوانندگان پیشکش کرده، در خاطر عاظر همگی به صواب و متقن نبوده است؛ اما یک نکته را می توان پس از خوانش این مقاله تأیید کرد و آن اینکه: معلوم می شود که اهالی بلاغت هنوز هم می توانند و بایسته است که درباره صنعت جاندارانگاری بیش از آنچه تاکنون غور کرده اند، غوص و غور کنند. در انتها نتایج این مبحث به صورت افشرده مرقوم می شود:

- ۱- در نامگذاری آرایه تشخیص اشکال وجود دارد.
  - ۲- واژه تشخیص شاملیتی برای همه مفاهیم مندرج در آن ندارد.
  - ۳- تقسیم بندی جدیدی از انواع آرایه جاندارانگاری (تشخیص) باید صورت گیرد که نگارنده در متن مقاله به زعم خود چنین کرده است.
  - ۴- به دلیل شمول ناپذیری واژه تشخیص، نویسنده نام «جاندارانگاری» را برای این صنعت ادبی برگزیده است.
  - ۵- بلاغیون واژه دارای تشخیص را به خطا نامزد کرده اند که به تشریح در اصل مقاله آمده است.
  - ۶- در این مقاله به گمان نویسنده، برای نخستین بار تعریفی جامع و مانع برای این صنعت ارائه شده است.
  - ۷- در تعریف و تمییز اسناد مجازی که از مرتببات آرایه جاندارانگاری است، خطاهایی وجود دارد که در متن رساله مشروحاً بدان پرداخته شده است.
- مطالب این مقاله شاید تلنگری به ذهن خوانندگان فرهیخته این مقاله باشد تا یکبار دیگر در دانسته های خود از این مبحث نظر کنند و از این رهگذر به یافته های تازه تری دست یازند. چنین بادا.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. براهنی، رضا. (۱۳۷۱). *طلا در مس*، ج ۱، تهران: نویسنده.
۳. جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۱۳۹۸)، *دلال الاعجاز*، به تصحیح و تعلیق سید محمدرشید رضا، بیروت: دارالمعرفه.
۴. حافظ شیرازی. (۱۳۸۵). *دیوان*، به اهتمام کاظم عابدینی مطلق، تهران: نیک فرجام.
۵. داد، سیما. (۱۳۸۲). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، تهران: مروارید.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *لغتنامه*، تهران: نشر دانشگاه تهران.
۷. سکاکی، یوسف بن عمر. (۲۰۰۰م). *مفتاح العلوم*، به کوشش عبدالحمید هنداوای، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: آگاه.
۹. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳)، *بیان و معانی*، تهران: فردوس.
۱۰. غیاث‌الدین رامپوری. (۱۳۸۳). *غیاث‌اللغات*، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.